

ЗДІЙСНЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Заїка Ю. О.

ВСТУП

У ст. 64 Конституції України проголошено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією¹.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Проте не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції, тобто йдеться про те, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, право на життя, право на повагу до гідності, на свободу і особисту недоторканність, право на житло, право на сім'ю та інші.

Незважаючи на те що цивільне право є переважно галуззю права мирного часу, воно не може і не повинно «заплющувати очі» на можливий збройний конфлікт чи «відводити від нього погляд»². В умовах збройного протистояння, масштабних військових дій не можуть не виникати колізії між приватними та публічними інтересами і у сфері здійснення громадянами особистих немайнових і майнових прав.

За таких обставин першочерговим завданням є максимальний захист інтересів приватної особи, але водночас, із запобіганням зловживання нею цими правами³. Держава зацікавлена у тому, щоб громадянин використовував надані йому права, оскільки будь-яке суб'єктивне право має соціальну цінність лише за умови його реального здійснення. Водночас реалізація наданого права не повинна

¹ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

² Спесівцев Д. С. Концептуальні проблеми правового регулювання цивільних відносин в умовах війни : монографія. Луцьк: Завжди Поруч, 2022. С. 43.

³ Діяльність в інтересах іншої особи в умовах війни: цивілістичні аспекти: кол. монографія / за ред. С. О. Харитонова, І. В. Давидової. Одеса: Фенікс, 2022. С. 7.

нівелювати інтереси інших членів суспільства, в тому числі дітей, батьків, подружжя та інших членів сім'ї.

Під суб'єктивним цивільним правом традиційно розуміють визначену і позитивно охарактеризовану нормами цивільного права та актами саморегулювання цивільних відносин мірою правової можливості особи, що реалізується в процесі здійснення в поведінці такої особи⁴. Здійснення суб'єктивного права це фактичні дії, які може вчиняти особа в окреслених законодавством межах. Суб'єктивне право є засобом задоволення інтересів управомоченої особи. Проте надане особі суб'єктивне право, яке не наділене необхідними засобами захисту від порушення, є «правом декларативним».

Хоча суб'єктивне право і проголошено в законі, але, без забезпечення державними правоохоронними заходами, можна розраховувати лише на добровільну повагу до нього з боку неправомочних членів суспільства. Тобто, таке право набуває характеру лише морально забезпеченого права, що покладається виключно на свідомість членів суспільства та авторитет державної влади⁵.

Відповідно актуальності набувають питання щодо можливостей громадян України в існуючих умовах реально здійснювати свої майнові і немайнові права, зокрема і конституційні, у площині сімейних, житлових і спадкових правовідносин.

1. Реєстрація актів цивільного стану в умовах збройного конфлікту

Правовідносини не перебувають у стані спокою. Вони виникають, змінюються і припиняються на підставі передбачених у законі обставин – юридичних фактів. У теорії цивільного права під юридичними фактами традиційно розуміють факти реальної дійсності, з якими норми права пов'язують настання юридичних наслідків, тобто, виникнення, зміну чи припинення цивільних правовідносин. Аналогічна трактовка розуміння цієї правової категорії і у французькій цивілістичній доктрині, яка в широкому розумінні юридичними фактами вважає всі події соціального

⁴ Погребняк В.Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Алерта, 2020. С.47.

⁵ Zaika, Yuri O. The Right to Dispose of the Property in the Human Rights System. Current challenges of Human Rights, Rule of Law and Democracy /Ed. by R. Tabaszewski, E. Kazić-Çakar, N. Shulzhenko and M. Hupiak. Wydawnictwo KUL. Lublin, 2021. P. 224.

життя, які зумовлюють настання юридичних наслідків, тобто впливають на виникнення, зміну і припинення прав⁶.

Серед юридичних фактів значна роль належить діям осіб, які вступають у певні суспільні відносини, дії є результатом свідомої діяльності людей.

Поміж різновидів елементів юридичної сукупності особливе місце займають, так звані, юридичні стани, тобто обставини, що характеризуються відносною стабільністю і тривалістю терміну існування (перебування у шлюбі), протягом якого вони можуть неодноразово спричиняти певні юридичні наслідки⁷.

Народження людини, укладення шлюбу і його розірвання, смерть є підставою набуття відповідних прав та обов'язків учасниками цивільних правовідносин. Так із факту народження дитини виникає низка обов'язків її батьків, зокрема, щодо виховання та розвитку дитини, її утримання. Дитина, відповідно набуває право на таке утримання, на виховання, право на спадщину, як спадкоємець першої черги після смерті батьків. Відповідні права та обов'язки виникають після реєстрації шлюбу і у подружжя.

Із смертю фізичної особи відкривається спадщина, припиняється шлюб, житлові правовідносини, а також усі права та обов'язки померлого, де неможливе правонаступництво, утриманці набувають право на пенсію у зв'язку із втратою годувальника та ін.

Окремі акти цивільного стану підлягають державній реєстрації, зокрема: народження, укладання шлюбу і його розірвання, зміна прізвища, ім'я, по-батькові, смерть.

Законодавець враховує сучасні реалії створює ефективні механізми здійснення громадянами належних їм суб'єктивних прав. Так в умовах оголошеного воєнного стану для окремих категорій громадян (військовослужбовців, поліцейських тощо) спрощено процедуру реєстрації шлюбу⁸.

Інша проблема зумовлена тим, що мільйони наших співвітчизників опинилися на тимчасово окупованій території, протедля них життя триває: вони продовжують народжувати, реєструвати і розривати шлюби, змінювати прізвища, помирати. Визнаючи реєстрацію таких актів цивільного стану юридичним фактом, з яким пов'язані

⁶ Terre François Introduction générale auroit. 6e éd., Paris. Dalloz, 2003. P. 283.

⁷ Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Т.IV: Від ідеї до реалізації: монографія. Одеса: Фенікс, 2021. С.355.

⁸ Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія / за ред. : Є. О. Харитонova, О. І. Харитонova, К. Г. Некіт; упор.– укл. Ю. С. Маршук; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. С. 150-151.

виникнення, зміна чи припинення суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, необхідно визначитися з правовою природою і правовими наслідками таких фактів.

Вітчизняний законодавець спробував унормувати суспільні відносини, які виникають поза межами країни, Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», суворо зазначивши в ч. 3 ст. 9, що «будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами на тимчасово окупованій території, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені в порядку, не передбаченому законом, є недійсним і не створює правових наслідків»⁹.

Така законодавча позиція зумовило виникнення ситуації, коли окремі суспільні відносини, у яких перебували громадяни України, опинилися за межами правового регулювання. Суди відмовляли у задоволенні заяв про встановлення факту реєстрації шлюбу, обґрунтовуючи рішення тим, що заявник, знаючи про недійсність документів, виданих на тимчасово окупованій території, не скористався своїм правом на подачу заяви про реєстрацію акту цивільного стану українського органу державної реєстрації актів цивільного стану, тому відсутні правові підстави для задоволення такої заяви. Проте від часу встановлення окремих правоутворюючих фактів, скажімо, укладення шлюбу залежить ціла низка правових наслідків: презумпція батьківства дитини, режим спільності майна подружжя, дійсність укладеного шлюбу, встановлення кола спадкоємців за законом та ін.

Характеризуючою ознакою юридичних фактів – станів – є деяка тривалість у часі та певна невизначеність, оскільки вони можуть припинити своє існування будь-коли. Скажімо, факт перебування у шлюбі є підставою для спадкування подружжя в першу чергу. Цей факт виникає з моменту державної реєстрації і існує до моменту розірвання шлюбу чи визнання його недійсним в судовому порядку¹⁰.

У травні 2022 р. вітчизняний законодавець врахував міжнародну практику щодо можливості визнання документів, виданих окупаційною владою, і вніс зміни до згаданої ч. 3 ст. 9 Закону, а саме її доповнено словами «крім документів, що підтверджують факт народження, смерті,

⁹ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15 квітня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

¹⁰ Заїка Ю. О. Юридичні факти у спадковому праві// Новітні підходи до розуміння юридичних фактів у механізмі правового регулювання приватних відносин. Зб. наук. пр. / за ред. А. Б. Гриняка, О. О. Кота, М. Д. Пленюк. Київ: НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрНУ України. 2019. С. 114.

реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території». Як зазначено у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, розгляд державними органами документів, виданих окупаційною владою, не означає автоматичного визнання такої влади. Документи, видані органами та установами (зокрема, закладами реєстрації актів цивільного стану), що розташовані на тимчасово окупованій території України, як виняток можуть братись до уваги судом і оцінюватися разом з іншими доказами в їх сукупності та взаємозв'язку, зокрема, під час розгляду справ у порядку ст. 315 ЦПК України¹¹. Тобто, пропонується в судовому порядку встановлювати факти, що мають юридичне значення, зокрема, факт родинних відносин між фізичним особами, реєстрації шлюбу, розірвання шлюбу, усиновлення, народження особи в певний час, смерті особи, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави вважати її загиблою від певного нещасного випадку внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру та ін.

Таким чином громадянин України, який перебував (перебуває) на тимчасово окупованій території, повинен мати свідоцтво про реєстрацію акту цивільного стану (смерть, народження, шлюб, розірвання шлюбу), видане відповідними органами окупаційною владою, потім з цим свідоцтвом звернутися до органу реєстрації актів цивільного стану на території України і отримати відмову у видачі українського свідоцтва. На підставі отриманої відмови у реєстрації юридичного факту громадянин звертається до суду, який приймає до уваги документи, видані окупаційною владою як доказ серед інших доказів.

Наразі вітчизняні суди під час ухвалення рішень, пов'язаних із тимчасово окупованими територіями України, активно використовують «Намібійські винятки» («Namibia exception»)¹². Йдеться про те, що незаконність і недійсність влади на окупованій території не може означати недійсність таких дій як народження, смерть, реєстрація шлюбу. Це положення знайшло відображення і у рішенні Європейського суду з прав людини (Кіпр проти Туреччини)¹³.

Діюча процедура отримання документів шляхом звернення до суду є складною і довготривалою. Невизначеність правового статусу

¹¹ Постанова Верховного Суду від 16 листопада 2022 року у справі № 759/1443/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107651726>

¹² Музика Л. А. Концепція цивільно-правової політики України: монографія. Київ: ПАЛІВОДА А.В., 2020. С. 424–425.

¹³ Case of Cyprus v. Turkey. The European Court of Human Rights. 10 May 2001. URL: <https://casebook.icrc.org/case-study/echr-cyprus-v-turkey>

громадянина, яка зумовлена його перебуванням на тимчасово окупованій території, перешкоджає ефективному захисту законних прав та інтересів. Життя таких громадян можна значно полегшити легалізуючи адміністративний порядок отримання документів, які засвідчують факт народження шлюбу чи смерті.

У п.1.3. розділу II Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні передбачено, що для державної реєстрації актів цивільного стану подаються заява, документи чи у передбачених випадках у відповідній заяві зазначаються відомості про документи, які підтверджують факти, що підлягають державній реєстрації¹⁴.

Оскільки законодавець визнав чинність документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території, необхідно спростити процедуру їх легалізації через органи РАЦСу, за умови, що підстави і порядок видачі таких документів не суперечить чинному українському законодавству.

2. Здійснення сімейних прав

Військова агресія, масова внутрішня і зовнішня міграція населення, зумовлюють перегляд і традиційних сталих інститутів приватного права, зокрема і інституту оспорювання батьківства в сімейному праві, оскільки із встановленням походження дитини пов'язана низка її майбутніх прав – спадкових, житлових, сімейних, права на утримання.

Масова міграція населення, роз'єднання українських сімей зумовило потребу вирішення низки питань, пов'язаних із оспорюванням та визнанням батьківства. Презумпція батьківства, як юридична норма, передбачена законодавцем для найбільш повного захисту законних прав і інтересів дитини та її матері. Ця інституція регламентує спрощений порядок встановлення батьківства в силу наявності такого юридичного факту як реєстрація шлюбу між породіллями і її чоловіком, що надалі передбачає покладення на батька обов'язків по утриманню і вихованню народженої дитини.

Відповідно до ч. 2 ст. 122 Сімейного кодексу України (далі – СК України) дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу або визнання його недійсним, за загальним

¹⁴ Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затв. наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 р. № 52/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#Text>

правилом походить від подружжя¹⁵. У ст. 136 СК України законодавець імперативно визначає обставини, за яких оспорювання батьківства неможливо. Загальною умовою оспорювання батьківства є можливість оспорювання батьківства лише після народження дитини і до досягнення нею повноліття (ч. 3. ст.136 СК України).

У ч. 1 ст. 137 СК України передбачено спеціальний випадок оспорювання батьківства, коли дитина народилася вже після смерті особи, батьківство якої оспорує її спадкоємці. В якості додаткової гарантії захисту прав народженої дитини і її матері законодавець передбачає спеціальну умову – подання особою, яка померла до народження дитини і записана її батьком за життя заяви до нотаріуса про невизнання свого батьківства.

Положення ч. 1 ст. 137 СК України захищає інтереси дитини та її матері, і, водночас, гарантує невтручання сторонніх осіб у приватне життя померлого чоловіка. Відповідно до **статті 32 Конституції України** ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Аналогічно за змістом є і ч. 4 ст. 291 ЦК України. Право на батьківство, яке задеклароване у ст. 50 СК України, є суб'єктивним немайновим правом особи. Тільки чоловік, який знає чи припускає, що його дружина вагітна від сторонньої особи, за власних міркувань може оспорювати своє батьківство ще до народження дитини, подавши заяву до нотаріуса про невизнання свого батьківства. Саме такі випадки і є сферою правового регулювання ч. 1 ст. 137 СК України¹⁶.

Аналіз ст. 137 СК України свідчить про те, що диспозиція статті не охоплює випадків, коли чоловік з об'єктивних причин не міг виконати припис закону і подати заяву до нотаріуса про невизнання свого батьківства, оскільки особа, яка надалі записана батьком дитини, не знала і не могла знати про вагітність дружини.

Кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Проте захищати своє цивільне право можливо, якщо особа знає або повинна була знати про його порушення.

Тобто, якщо дитина народилася наприкінці визначеної законодавством межі (десять місяців) після смерті особи, яка записана

¹⁵ Сімейний кодекс України від 10 січня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

¹⁶ Заїка Ю.О. Оспорювання батьківства як спосіб захисту житлових прав спадкоємців // *Приватне право і підприємництво*. 2023. Вип. 23. С. 165-166. URL: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.23.19>.

батьком дитини, то в силу природних причин така особа не могла дотримуватися припису закону і звернутися до нотаріуса із заявою про невизнання свого батьківства, оскільки про вагітність дружини могла і не знати.

Про вагітність дружини може не знати чоловік, який виконує військовий обов'язок; чоловік, дружина якого змушена була покинути домівку і проживає за кордоном. За даними Міністерства закордонних справ України на червень 2023 р. за кордоном перебуває понад 8 мільйонів українців. Сотні тисяч українських біженців зареєстровано у Польщі, Німеччині, Чехії. І, звичайно, що більшість таких біженців це жінки і діти.

Системний аналіз частин першої, третьої статті 137 СК України про можливість регулювання цими положеннями інших випадків для оспорювання спадкоємцями батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини, в комплексі із статтями СК України, які визначають визначення походження дитини від матері та батька, які перебувають у шлюбі між собою (ст. 122 СК України), загальні правила оспорювання батьківства особою, яка записана батьком дитини (ст. 136 СК України) та спеціальний порядок оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини (ст. 137 СК України), свідчить про існування прогалини у законодавстві, тобто, про часткову відсутність норм права щодо суспільних відносин, які входять до сфери правового регулювання, зокрема, правовідносин, які виникають у випадку народження дитини вже після смерті особи, яка не знала і не могла знати про вагітність дружини і надалі записана батьком дитини.

У ч. 4 ст. 136 СК України визначене коло спеціальних обставин за наявності яких оспорювання батьківства неможливе:

- у разі смерті дитини (ч. 4 ст. 136);
- особою, яка в момент реєстрації себе батьком дитини знала, що не є її батьком;
- особою, яка дала згоду на застосування допоміжних репродуктивних технологій (відповідно до частини першої статті 123 цього Кодексу).

Заборони оспорювання батьківства за інших обставин не передбачено.

У випадку, коли обставини справи свідчать про необізнаність чоловіка про вагітність його дружини і неможливість за життя виконати вимогу ч. 1 ст. 137 СК України щодо подачі заяви до нотаріуса про невизнання свого батьківства, право на оспорювання батьківства за аналогією закону повинно бути надано його спадкоємцям – дружині, батькам, дітям (ч. 3 ст. 137 СК України), що

дозволить унеможливити зловживання правом дружиною померлого чоловіка.

Редакція ст. 137 СК України певною мірою обмежує можливості недобросовісного подружжя скористатися правовою презумпцією і виправдати свою негідну поведінку у шлюбі. Проте право на оспорування батьківства після смерті чоловіка ще до народження дитини надано лише спадкоємцям першої черги, тобто, батькам, подружжю та дітям померлої. За таких обставин захисту інтересу інших осіб законодавець не передбачає. Батьки вже можуть бути відсутні в силу природних причин, діти – малолітніми і в силу віку нездатні захищати свої права, а інше подружжя – зацікавлена сторона, внаслідок негідної поведінки якої може бути безпідставно зменшена частка спадщини вже народжених неповнолітніх дітей померлого або безпідставно усунуті від спадкування спадкоємці другої і подальших черг.

Існуючі умови оспорування батьківства можуть привести до зловживання матір'ю дитини своїми правами, обумовити зміни в колі спадкоємців і порушувати права спадкоємців за законом, зокрема, їх право на спадкування житла, оскільки дитина, яка не походить від спадкодавця, може стати спадкоємцем першої черги за законом і отримати спадщину або зменшити частку спадщини інших спадкоємців першої черги. За відсутності спадкоємців першої черги спадкоємці другої черги (брати, сестри, дід, баба) взагалі позбавлені можливості захищати свої законні права та інтереси, зокрема, спадкові.

Зміст принципу справедливості, розумності і добросовісності полягає в тому, що тексти законів та їх застосування суб'єктами цивільних правовідносин мають бути належними і справедливими¹⁷.

Пропонується усунути прогалини в інституті оспорування батьківства, зокрема, у ст. 137 СК України розширити коло осіб, які мають права оспорювати батьківство після смерті особи, яка записана батьком дитини. Якщо особа, яку записали батьком дитини, не знала і не повинна була знати про вагітність дружини, право на оспорування батьківства особи, яка померла до народження дитини і яку записали батьком дитини, повинно бути надане її спадкоємцям за законом незалежно від черги.

¹⁷ Майданик Р.А. Розвиток приватного права України: монографія. Київ: Алерта, 2016. С. 70.

3. Здійснення житлових права

Право на житло входить в склад конституційно-правового статусу громадянина України в якості одного із найважливіших соціально-економічних прав. Житлова політика є складовою соціальної політики і елементом внутрішньої політики, основною метою якої є забезпечення доступним житлом всіх громадян та будівництва житлового фонду, який би забезпечував потреби різних верст населення. Елементами житлової політики в умовах відбудови зруйнованої економіки повинні стати: 1) державна цільова допомога у формі субсидій і позик з мінімальною процентною ставкою; 2) надання забудовникам земельних ділянок за мінімальними цінами, а також ділянок із вже підготовленою інфраструктурою; 3) державні гарантії будівельних кредитів; 4) надання житла на безоплатних засадах соціально незахищеним громадянам.

Комітетом з прав людини ООН (CESCR) 13 грудня 1991 р. був прийнятий Загальний коментар № 4: «Право на достатнє житло», в якому розроблено критерії поняття «належного житла» в контексті Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, з-поміж яких названо: (а) правове забезпечення проживання, (б) наявність послуг, обладнання, зручностей та інфраструктури, (с) платоспроможність; фінансові витрати будь-якої особи або сім'ї, що стосуються житла, мають бути такого розміру, щоб не ставити під загрозу задоволення інших основних потреб та не створювати перешкоди для їх задоволення, (d) придатність до проживання; достатнє житло має бути придатним для проживання в розумінні захисту мешканців від холоду, вогкості чи інших загроз для здоров'я, структурних небезпек та переносників хвороб; має бути гарантовано фізичну безпеку мешканців, (е) доступність; достатнє житло має бути доступним для тих, хто має на нього право; групи, які перебувають у несприятливому становищі, мають отримати повний та постійний доступ до належного житлового фонду; доступ до землі, закріплений як право, (f) місце розташування; достатнє житло має знаходитися в такому місці, яке дозволяє мати доступ до можливостей щодо зайнятості, медичного обслуговування, шкіл та інших соціальних установ, (g) повага до культурного середовища (пункт 8 Загального коментаря № 4)¹⁸.

Житлові права внутрішньо переміщених осіб визначені Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених

¹⁸ CESCR. General comment № 4: The right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant)]. Adopted at the Sixth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 13 December 1991. Contained in document E/1992/23. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/47a7079a1.pdf>

осіб» від 20 жовтня 2014 р.¹⁹. Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру. Місцеві державні адміністрації в межах своїх повноважень повинні надавати таким особам у тимчасове користування житлові приміщення або соціальне житло, придатне для проживання, за умови оплати зазначеними особами відповідно до законодавства вартості житлово-комунальних послуг, а також сприяти у наданні кредитів на придбання та будівництво житла.

Першочергове право на забезпечення житловим приміщенням з фонду житла, призначеного для тимчасового проживання, обліку та надання такого житла для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб мають багатодітні сім'ї; сім'ї з дітьми; вагітні жінки; особи, які втратили працездатність; особи пенсійного віку з числа тих, житло яких було зруйновано або стало непридатним для проживання внаслідок збройної агресії Російської Федерації²⁰.

Головними ознаками житла є призначення приміщення саме для проживання і його придатність для проживання. Нормативно визначено дві основні вимоги придатності жилого приміщення – технічна і санітарна. Технічна придатність полягає в тому, що житло відповідає встановленим будівельним нормам і правилам. Санітарна придатність житла означає, що воно відповідає певним санітарно-гігієнічним вимогам, тобто можливості людини проживати в цьому приміщенні без шкоди для здоров'я (ступінь природнього освітлення, рівня шуму, вібрації, випромінювань, як іонізуючих, так і неіонізуючих, тощо).

Житло, яке не відповідає санітарним вимогам, не може надаватися як для постійного, так і для тимчасового проживання²¹.

¹⁹ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Закон України від 20 жовтня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

²⁰ Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб. Постанова Кабінету міністрів України від 29 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-%D0%BF#Text>

²¹ Заїка Ю. О., Скрипник В. Л. Право на житло і прями дія норм Конституції // Український конституціоналізм: історія становлення та перспективи розвитку : монографія / за заг. ред. В. Л. Скрипника ; МОН України, Кременчуг. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. Харків : Право, 2023. С. 131. DOI: <https://doi.org/10.31359/978966998-525-5>.

Масове зведення тимчасового житла не вбачається цілком ефективним, соціально адаптованим та економічно вигідним на протигагу переобладнання вже наявного житла, що не використовується, недобудованого з різних причин, самочинно створеного, а також розширення фонду соціального житла²².

Метою сучасної державної житлової політики забезпечення житлом має стати встановлення належних умов відновлення житлового фонду, формування компенсації, позови щодо реституції і компенсації²³.

При забезпеченні житлом громадян в сучасних умовах пріоритетними є безпечні умови проживання, віддаленість від лінії зіткнення з ворогом, наявність бомбосховища чи місць укриття, близькість до транспортних шляхів, забезпеченість і стабільність водо-тепло і електропостачання та зв'язку.

4. Здійснення спадкових прав

Відкрита військова агресія проти нашої держави, не може не впливати на розвиток вітчизняної цивілістичної доктрини та перегляд правового регулювання і інститутів спадкового права, зокрема, інституту спадкового договору. Потреба радикального оновлення цивільного законодавства на початку 2000 р. зумовила імплементацію окремих цивільних інституцій економічно розвинутих країн. Водночас, деякі цивілістичні конструкції були механічно запозичені вітчизняним законодавцем без врахування особливостей історичного розвитку, національних традицій і звичаїв українського суспільства.

В сучасну епоху норми спадкового права втрачають свій догматичний зміст, повинні ставати рухливими, реагувати на економічні зміни в державі і в суспільстві в цілому²⁴.

Значні міграційні процеси впливають і на умови виконання спадкового договору. Аналіз змісту ст. 1305 ЦК України дозволяє зробити висновок, що законодавцем по суті пропонується *чотири самостійні моделі* спадкового договору. Для того щоб набути за спадковим договором майно відчужувача у власність набувач зобов'язаний:

- а) вчинити певну дію майнового характеру *до відкриття* спадщини;

²² Правові засади реформування житлового законодавства України в сучасних умовах: монографія / за ред. М. К. Галянтича. Київ: Юрінком Інтер, 2023. С. 167.

²³ Механізм цивільно-правового регулювання особистих немайнових відносин в умовах євроінтеграції: монографія / за ред. М. К. Галянтича, Ю. О. Заїки. Київ: НДІ приватного права і підприємства ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2022. С. 268-269.

²⁴ Zaika, Yuri O., Direction of updating the inheritance legislation of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2020. Vol. 27. No. 1. P. 86.

б) вчинити певну дію немайнового характеру *до відкриття* спадщини;

в) вчинити певну дію майнового характеру *після відкриття* спадщини;

г) вчинити певну дію немайнового характеру *після відкриття* спадщини²⁵.

Таким чином конструкція спадкового договору передбачає можливість виконання зобов'язань набувача не лише до смерті відчужувача, а і безпосередньо після смерті відчужувача (скажімо, обов'язок здійснити поховання, організувати поминальний обід), обов'язок виконання зобов'язань протягом певного часу після смерті відчужувача (обов'язок спорудити надгробок через рік, провести поминання на сьомий день, на сороковини, на річницю смерті тощо).

При посвідченні спадкового договору нотаріус повинен брати до уваги і ту обставину, що умови воєнного часу (оголошення повітряних тривог, обмеження у наданні комунальних послуг — світла, тепла, газу, введення комендантської години, перебування у зоні бойових дій близьких і рідних, їх загибель не можуть негативно вплинути на психічний стан заповідача і зумовити певну його нервовість, напругу і в якійсь мірі і неадекватність, що не може бути підставою у відмові вчинення нотаріальної дії²⁶.

Нотаріат як публічно-правовий інститут покликаний забезпечити суворе дотримання законності при укладенні спадкових договорів. Саме органам нотаріату належить одна із провідних ролей у справі зміцнення та гарантування прав осіб, особливо тих, які пов'язані із спадковим договором²⁷.

Проте виконання спадкового договору після смерті відчужувача, за певних обставин може бути досить проблематичним, оскільки відсутній правовий механізм його реалізації.

Покладення на нотаріуса обов'язків щодо контролю за виконанням спадкового договору носить декларативний характер²⁸. Тому цілком

²⁵ Заїка Ю.О. Спадковий договір в умовах реформування цивільного законодавства // Оновлення Цивільного кодексу України : формування підходів: монографія. За ред. А. С. Довгерта і Є. О. Харитонова. Одеса: Вид. дім «Гельветика». 2020. С. 598.

²⁶ Заїка Ю.О. Особливості вчинення окремих нотаріальних дій в умовах воєнного часу // Нотаріальний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про нотаріат: монографія / За заг. ред. С. Я. Фурси, Київ: Алерта, 2023. С. 233. DOI: 10.59835/978-617-566-765-1-2-5

²⁷ Спадкове право крізь призму судової практики: монографія / за ред. І. В. Спасиво-Фатєєвої. Харків: ECUS, 2021. С. 396.

²⁸ Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток: монографія. Київ: КНТ, 2007. С.144.

логічною, є пропозиція безпосередньо в договорі зазначати, що набувач отримує право власності на майно не після смерті набувача, *але й після виконання ним усіх розпоряджень відчужувача*, що доводиться нотаріусу шляхом подання відповідних документів ²⁹.

Відповідно до ч. 1 ст. 334 ЦК України за загальним правилом право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено законом або договором. Відповідно, ст. 1302 ЦК України є спеціальною нормою, яка пов'язує виникнення права власності із обов'язком набувача виконувати розпорядження відчужувача і смертю останнього. А оскільки ст. 11 ЦК України серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків називає і договір, тому не вбачається перешкод для втілення наведеної вище пропозиції шляхом створення спеціальної норми.

Такі законодавчі зміни сприятимуть виконанню договірному обов'язку, покладеного на набувача і унеможливлять його безпідставне збагачення. Проте запропоноване положення не можна вважати панацеєю, оскільки особливість спадкового договору полягає у його належності до категорії *фідучіарних* правочинів, в яких презюмується особлива порядність контрагента. За спадковим договором на набувача можуть бути покладені обов'язки, належність виконання яких пов'язана із оціночними характеристиками – «гідне поховання», «гідний надгробок» тощо, виконання яких нотаріус перевірити не зможе.

Перешкодами для належного виконання набувачем зобов'язання може виступати і непогодженість підзаконних нормативних актів, а також обставини воєнного часу. Так лікарське свідоцтво про смерть видається родичам померлого чи іншим особам, які зобов'язалися поховати померлого. Оскільки лікарська установа не має уяви про існування спадкового договору спадкоємці померлого, які не задоволені визначеною спадкодавцем долею майна, можуть перші отримувати лікарську довідку, а на її підставі і свідоцтво про смерть, що унеможливує отримання набувачем свідоцтва, і поховання ним відчужувача. Цьому сприяє і існуюча редакція ст. 19 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», яка надає право отримати повторне свідоцтво про смерть лише «другому подружжю та близьким родичам померлого», а за певних умов і представникові

²⁹ Сучасні тенденції розвитку спадкового права (порівняльно-правове дослідження): монографія / Ю. О. Заїка, Н. Б. Солтис, В.В. Проценко, Є. О. Рябокони/ відп. ред. В. В. Луць. Київ: НДІ ПрПіП ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2015. С. 168.

органу опіки і піклування³⁰. Набувач за спадковим договором відсутній і у переліку осіб, яким надано право отримувати повторно свідоцтво про смерть у Правилах державної реєстрації актів цивільного стану.

Неможливість виконання спадкового договору набувачем може бути пов'язана із умовами воєнного часу. З часу початку військових дій за межі України виїхали мільйони громадян. Певну частину серед вимушених переселенців складають і особи похилого віку, які покладали надії на належне виконання спадкового договору набувачем і, зокрема, розраховували і на гідне поховання.

Мають випадки, коли обов'язки з поховання набувача, який перебував поза межами свого постійного місця проживання, виконували спадкоємці або взагалі сторонні особи, як наслідок, суди відмовляють спадкоємцям у задоволенні позовів про розірвання договору, обґрунтовуючи це тим, що предмет зобов'язання вже не існує.

Оскільки спадковий договір у доктрині спадкового права характеризується як речово-зобов'язальний правочин на нього, з урахуванням специфіки змісту, повинні поширюватися і загальні підстави припинення договору, зокрема, і неможливість виконання, яку повинен доводити набувач.

ВИСНОВКИ

Суб'єктивне право має соціальну цінність лише за умови його реального здійснення. Оголошений режим воєнного стану, військові дії, руйнування житла, роз'єднання сімей, обставини об'єктивного характеру, які перешкоджають належному виконанню цивільно-правових зобов'язань, зумовлюють і певні особливості здійснення громадянами своїх майнових і немайнових прав.

1. Життя на тимчасово окупованій території продовжується. Пропонується спростити порядок реєстрації актів цивільного стану, зокрема, реєстрації народження, укладення шлюбу, смерті, і встановити адміністративний порядок видачі таких документів органами РАЦСу.

2. Обґрунтовується необхідність розширити коло осіб, які мають права оспорювати батьківство після смерті особи, яка записана батьком дитини. Якщо особа, яку записали батьком дитини, не знала і не повинна була знати про вагітність дружини, право на оспорювання батьківства особи, яка померла до народження дитини і яку записали

³⁰ Про державну реєстрацію актів цивільного стану. Закон України від 1 липня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>

батьком дитини, повинно бути надане їй спадкоємцям за законом незалежно від їх черги.

3. Здійснення конституційного права на житло в умовах воєнного стану і загального занепаду економіки можливе лише еволюційним шляхом з урахуванням можливостей держави забезпечити їх елементарним якісним житлом. Необхідна розробка і затвердження чітких стандартів комфортності, використання раціональних форм проектування та будівництва, підвищення щільності забудови та поверховості такого житла. При забезпеченні житлом громадян в сучасних умовах пріоритетними є безпечні умови проживання, віддаленість від лінії зіткнення з ворогом, наявність бомбосховища чи місць укриття, близькість до транспортних шляхів, забезпеченість і стабільність водо-тепло і електропостачання та зв'язку.

4. Зобов'язання набувача за спадковим договором за своєю правовою природою є цивільно-правовими і на них повинні поширюватися загальні підстави припинення договору, зокрема, і неможливість виконання в умовах воєнного часу, яку повинен доводити набувач.

АНОТАЦІЯ

В умовах збройного конфлікту, масштабних військових дій, загибелі військових і цивільних осіб, руйнування житла, внутрішньої і зовнішньої міграції населення, колізій між приватними та публічними інтересами держава повинна забезпечити громадянам здійснення їх майнових і немайнових прав, зокрема, сімейних, житлових, спадкових.

В статті аналізуються особливості реєстрації актів цивільного стану, зокрема, реєстрація народження, шлюбу, смерті громадян, які перебувають на тимчасово окупованій території. Обґрунтовується доцільність позасудового порядку визнання актів цивільного стану, які були зареєстровані органами окупаційної влади. Аргументується необхідність розширення кола осіб, які мають право оспорювати батьківство, якщо дитина народилася після смерті чоловіка.

Досліджуються шляхи забезпечення житлом внутрішньо переміщених осіб, вимоги до житла, яким вони повинні забезпечуватися.

З'ясовується правова природа спадкового договору, особливості виконання зобов'язань в умовах воєнного часу, аналізуються умови припинення спадкового договору.

Література

1. Деякі заходи з формування фондів житла, призначеного для тимчасового проживання внутрішньо переміщених осіб. Постанова

Кабінету міністрів України від 29 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/495-2022-%D0%BF#Text>

2. Діяльність в інтересах іншої особи в умовах війни: цивільні аспекти: монографія / за ред. Є. О. Харитонова, І. В. Давидової. Одеса: Фенікс, 2022. 180 с.

3. Заїка Ю.О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток: монографія. Київ: КНТ, 2007. 288 с.

4. Заїка Ю. О. Спадковий договір в умовах реформування цивільного законодавства. Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів: монографія/ за ред. А. С. Довгерта і Є. О. Харитонова. Одеса: Вид. дім «Гельветика». 2020. С. 593–609.

5. Заїка Ю. О. Особливості вчинення окремих нотаріальних дій в умовах воєнного часу. Нотаріальний процес: теорія і практика. Концепції вчених з удосконалення законодавства про нотаріат: монографія / за заг. ред. С. Я. Фурси, Київ: Алерта, 2023. С. 229–264. DOI: 10.59835/978-617-566-765-1-2-5

6. Заїка Ю. О. Оспорювання батьківства як спосіб захисту житлових прав спадкоємців. *Приватне право і підприємництво*. 2023. Вип.23. С.165–166. URL: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.23.19>.

7. Заїка Ю. О. Юридичні факти у спадковому праві// Новітні підходи до розуміння юридичних фактів у механізмі правового регулювання приватних відносин. Зб. наук. пр. / за ред. А. Б. Гриняка, О. О. Кота, М. Д. Пленюк. Київ: НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф.Г.Бурчака НАПрН України. 2019. С. 105–123.

8. Заїка Ю. О., Скрипник В. Л. Право на житло і пряма дія норм Конституції. Український конституціоналізм: історія становлення та перспективи розвитку : монографія / за заг. ред. В. Л. Скрипника ; МОН України, Кременчуц. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. Харків : Право, 2023. С.128–143. DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669985255.7>.

9. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

10. Майданик Р.А. Розвиток приватного права України: монографія. Київ: Алерта, 2016. 226 с.

11. Механізм цивільно-правового регулювання особистих немайнових відносин в умовах євроінтеграції: монографія / за ред. М. К. Галантича, Ю. О. Заїки. Київ: НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2022. 340 с.

12. Музика Л. А. Концепція цивільно-правової політики України: монографія. Київ: ПАЛІВОДА А.В., 2020. 504 с.

13. Погребняк В.Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Алерта, 2020. 640 с.

14. Постанова Верховного Суду від 16 листопада 2022 року у справі № 759/1443/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107651726>

15. Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затв. наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 р. № 52/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00#Text>

16. Правові засади реформування житлового законодавства України в сучасних умовах: монографія/ за ред. М. К. Галантича. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 298 с.

17. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія / за ред.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонові, К. Г. Некіт; упор.–укл. Ю. С. Маршук; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. 336 с.

18. Про державну реєстрацію актів цивільного стану. Закон України від 1 липня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>

19. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. Закон України від 20 жовтня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

20. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України від 15 квітня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

21. Сімейний кодекс України від 10 січня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

22. Спадкове право крізь призму судової практики: монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ECUS, 2021. 536 с.

23. Спесівцев Д. С. Концептуальні проблеми правового регулювання цивільних відносин в умовах війни : монографія. Луцьк: Завжди Поруч, 2022. 248 с.

24. Сучасні тенденції розвитку спадкового права (порівняльно-правове дослідження): монографія / Ю. О. Заїка, Н. Б. Солтис, В.В. Проценко, Є.О. Рябоконт/ відп. ред. В. В. Луць. Київ: НДІ ПрПіП ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2015. 248 с.

25. Харитонов Є. О., Харитонів О. І. Приватне право як концепт. Т.ІУ: Від ідеї до реалізації : монографія. Одеса: Фенікс, 2021. 632 с.

26. Case of Cyprus v. Turkey. The European Court of Human Rights. 10 May 2001. URL: <https://casebook.icrc.org/case-study/echr-cyprus-v-turkey>

27. CESCR. General comment № 4: The right to adequate housing (art. 11 (1) of the Covenant)]. Adopted at the Sixth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 13 December 1991. Contained in document E/1992/23. URL: <https://www.refworld.org/pdfid/47a7079a1.pdf>

28. Terre François Introduction générale au droit. 6e d., Paris. Dalloz, 2003. 609 p.

29. Zaika, Yuri O., Directions of updating the inheritance legislation of Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2020. Vol. 27.No. 1. Pp. 84–99.

30. Zaika, Yuri O., The Right to Dispose of the Property in the Human Rights System. Current challenges of Human Rights, Rule of Law and Democracy/Edited by R. Tabaszewski, E. Kazić-akar, N. Shulzhenko and M. Hypiak. Wydawnictwo KUL. Lublin, 2021. Pp. 213–232.

Information about the author:

Zaika Yuri Oleksandrovyh,

Doctor of Law Sciences, Professor, Chief Researcher
Academician F.H. Burchak Scientific Research Institute of Private Law
and Entrepreneurship of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine
23A, M. Raevskogo street, Kyiv, 01042, Ukraine
<http://orcid.org/0000-0003-1946-3171>